

CALENDARE ÎN CETĂȚILE GRECEȘTI MILESIENE DIN PONTUL STÂNG

Remus Feraru

La greci, precum și la alte popoare ale antichității, sistemul de împărțire a timpului pe ani, luni și zile era întemeiat pe fenomene naturale periodice (echinocții și solstițiii) și pe cunoștințele astronomice acumulate de-a lungul vremii. La baza primelor încercări de constituire a unui calendar în lumea greacă s-au aflat cunoștințele de astronomie dobândite de filosofii din Milet, reformele politice realizate de Solon la Athena și îndemnurile venite de la sanctuarul din Delphi¹.

În funcție de complexe particularități locale, în lumea greacă a existat o diversitate de calendare. În funcție de locuri, anul oficial începea la date diferite, ca de exemplu la Athena, odată cu prima lună nouă după solstițiul de vară, iar la Sparta spre echinocțiul de toamnă. Începuturile lunilor variau de la o cetate la alta, de asemenea și numele lor, care derivau din denumirea sărbătorilor desfășurate în luna respectivă, deoarece la origine, calendarul grec reprezintă un ansamblu de date rituale. În majoritatea orașelor grecești, indiferent de momentul considerat început de an (solstițiul sau echinocțiul), anul era denumit după un magistrat *eponim* civil sau religios (președintele colegiului de arhonti la Athena, președintele colegiului celor cinci efori la Sparta, preotul zeului Helios la Rhodos sau preoteasa zeiței Hera la Argos). Sistemul cronologic bazat pe succesiunea eponimilor locali era general răspândit în lumea greacă². De asemenea, numele proprii masculine provin adesea de la numele lunilor anului, care, pornind de la onomastică, pot fi cu ușurință presupuse în cetățile unde ele nu sunt atestate în mod direct³.

Diferitele calendare din lumea greacă aveau drept element comun considerarea anului de 354 de zile; este vorba de așa numitul *calendar lunar* mai scurt cu 11 zile în raport cu anul solar astronomic (365 de zile). Dintre calendarele ioniene, un calendar foarte cunoscut, bazat pe luni calculate astronomic, este cel atenian. Anul atenian era format la început din douăsprezece luni de câte treizeci de zile fiecare; mai târziu, pentru a se realiza o mai bună concordanță cu mișcarea lunii în jurul pământului, anul, de 354 de zile, a fost împărțit în luni de 29 (κοῖλοι μῆνες - *luni goale*) sau de 30 de zile (πλήρεις μῆνες - *luni pline*). În ciuda progreselor făcute de eleni în domeniul astronomiei, ei au reușit cu greu să rezolve dificultățile create de decalajul dintre

¹ Alexandru Avram, s. v. *Calendar*, în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, lit. A-C, București, Ed. Enciclopedică, 1994, vol. I, p. 238, (de acum înainte abreviat EAIVR).

² *Ibidem*; de asemenea, vezi D. M. Pippidi, s. v. *calendar*, în *Dicționar de istorie veche a României (Paleolitic - sec.X)*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 122, (de acum înainte abreviat DIVR); cf. Guy Rachet, *Dicționar de civilizație greacă*, (traducere de C. Litman), București, Ed. Univers Enciclopedic, 1998, p. 61.

³ N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen*, vol. I, ediția a II-a, Frankfurt am Main, Bern, New-York, 1988, p. 113.

calendarul lunar și cel solar. Pentru a face ca anul lunar să coincidă cu cel solar, s-a adăugat o lună intercalată (*ἔμβολιμος*) în calendar la fiecare trei ani (*τριετηρίς* - ciclu trieteric), apoi o lună în anii al treilea, al cincilea și al optulea dintr-un ciclu de opt ani (*όκταετηρίς* - ciclu octaeteric). Această lună intercalată era plasată după cea de-a șasea lună normală, al cărui nume îl lua, primind indicativul II⁴.

Coloniile milesiene (Olbia, Tyras, Histria, Tomis, Dionysopolis, Odessos, Apollonia Pontica) din Pontul Stâng⁵ preiau sistemul calendaristic din metropola lor, Milet. Calendarul utilizat la Milet este un calendar de tip ionian; el prezintă numeroase similitudini cu calendarul atenian pe care l-am descris mai sus. Lunile milesiene (de 29 sau 30 de zile, „goale”, *κοῖλοι* sau „pline”, *πλήρεις*) sunt atestate în mod direct; succesiunea lor este următoarea: *Ταυρεάν*, *Θαργηλιών*, *Καλαμαιών*, *Πάνημος*, *Μεταγειτνιών*, *Βοηδρομιών*, *Κνανεψιών*, respectiv *Πινανεψιών*, *Απατουριών*, *Ποσιδεάν*, *Ληναιών*, *Ανθεστηριών*, *Άρτεμισιών*. Dintre aceste luni, ultimele şase sunt panionice, regăsindu-se în calendarul Athenei și a altor cetăți ioniene⁶. Reconstituirea calendarelor utilizate în cetățile vest-pontice milesiene se bazează pe atestarea diferitelor luni milesiene în inscripțiile descoperite aici (mai ales în preambulul decretelor) și pe analogiile cu calendarul metropolei cunoscut cu exactitate. Pe baza paralelelor între calendarele metropolei și ale *apoikiilor* sale, se pot clarifica cu precizie problemele legate de prima și ultima lună a anului, respectiv de existența unei luni intercale; de asemenea pot fi stabilite analogii în privința datelor de desfășurare a unor sărbători religioase sau a adunărilor publice.

Dintre toate orașele vest-pontice, calendarul milesian este complet cunoscut doar la **Olbia**. Dacă inițial, în inscripțiile olbiene din epoca elenistică târzie (sec. III-II a. Chr.) și din epoca romană (sec. II-III p. Chr) au fost atestate nouă luni⁷, acum grație unei descoperiri interesante sunt cunoscute în ansamblu denumirile tuturor celor douăsprezece luni milesiene; ele ne sunt dezvăluite de un *graffiti* datat în secolul al V-lea a. Chr. (aproximativ 450 a. Chr.), scris în spirală pe suprafața mediană a fundului unui vas dedicat ca ofrandă lui Apollo. Succesiunea lunilor este următoarea:

⁴ Guy Rachet, *op. cit.*, p. 61; vezi și A. Bailly, *Dictionnaire grec-français*, (édition revue par L. Séchan et P. Chantraine), Paris, Hachette, 1994, p. 2200.

⁵ Tăriful vestic al Pontului Euxin, de-a lungul căruia se înșiră cetățile vest-pontice milesiene (Olbia, Tyras, Histria, Tomis, Dionysopolis, Odessos, Apollonia Pontica), se identifică din punct de vedere geografic cu ceea ce grecii denumeau prin *Pontul Stâng*; denumirea a fost dată în raport cu intrarea în Marea Neagră dinspre sud, prin strâmtoarea Bosfor, perspectivă din care tăriful de vest se situează la stânga; ne-am permis să integrăm Olbia și Tyras printre cetățile *Pontului Stâng* pentru că, deși situate în nordul respectiv nord-vestul Mării Negre, cele două ctitorii milesiene au avut un destin istoric asemănător, precum și relații economice, politice, culturale cu celelalte cetăți vest-pontice situate la sud.

⁶ N. Ehrhardt, *op. cit.*, p. 113.

⁷ Vezi, V. Latysev, *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, vol. I: *Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae*, (ediția a II-a), St. Petersburg, 1965, (de acum înainte prescurtat în text *IOSPE*, I²); lunile atestate în inscripțiile olbiene sunt: *Θαργηλιών*: *IOSPE*, I², 44, r. 2; *Καλαμαιών*: *IOSPE*, I², 49, r. 2; *Πάνημος*: *IOSPE*, I², 39, r. 1; *Μεταγειτνιών*: *IOSPE*, I², 35; *Βοηδρομιών*: *IOSPE*, I², 40, r. 5; *Κνανεψιών*: *IOSPE*, I², 43, r. 3; *Απατουριών*: *IOSPE*, I², 47, r. 1-2; *Ληναιών*: *IOSPE*, I², 45, r. 2; *Ανθεστηριών*: *IOSPE*, I², 33, r. 2.

*Ταυρεών, Θαργηλίων, Καλαμαιών, Πάνημος, Μεταγειτνιών, Βοηδρομ(ιών), Κυανεψιών, Απατουριών, Ποσειδών, Ληνεών, Ανθεστηριών, Αρτεμισιών*⁸. Pe același vas dedicat ca ofrandă lui Apollo, numele zeului este însotit, printre altele, de epicleza *Θαργηλίος*, atestată pentru prima oară la Olbia. Totodată, această epicleză face aluzie la sărbătoarea *Thargeliilor* (*Θαργηλια*) celebrată în cinstea lui Apollo atât la Milet, cât și la Olbia, în zilele 6 și 7 din luna *Thargelion*⁹. Sărbătoarea *Thargelia* avea un caracter purificator și de celebrare a bogăției primelor recolte, ale căror roade erau oferite ca ofrandă lui Apollo¹⁰.

Singura diferență notabilă în lista lunilor olbiene față de lista lunilor din metropola Milet, este inițiala lunii *Κυανεψιών* căreia îi corespunde *Πυανεψιών* și *Πυανοψιών* la Milet¹¹. În acest caz, este posibil ca prima parte a numelui lunii *Κυανεψιών*, și anume **Kύανος*, să fie o variantă a lui *πύανος* (cu neutrul *πύανον*), cu sensul de bob, grăunte; la rândul lor, formele *πύανος*, respectiv *πύανον* sunt variante ale numelui banal al bobului, *κύανος*¹². Așadar, numele lunii olbiene *Κυανεψιών* indică existența unui cuplu de dublete *κύανος* / *πύανος* la Milet spre 650 a. Chr., dintre care primul s-a impus în colonia Olbia¹³.

O situație specială avem la *Tyras* unde întâlnim o dublă datare a unor documente oficiale, prin intermediul unei luni romane și a alteia greco-milesiene și anume *πρὸς ἀκαλανδῶν Μαΐων – μῆνός* *Ἀρτεμεισιῶνος* *λ'*, respectiv *πρὸς ιγ' ἀκαλανδῶν Μαρτίων – Ληνεῶνος η'* și aceasta într-o epocă foarte târzie (secolele II-III p. Chr.)¹⁴. Această situație denotă faptul că Tyras-ul a preluat încă de la întemeierea sa calendarul

⁸ Laurent Dubois, *Inscriptions grecques dialectales d' Olbia du Pont*, Genève, 1996, p. 161, nr. 99.

⁹ Pe marginea vasului de tip atic descoperit la Olbia care conține numele celor douăsprezece luni milesiene, au mai fost gravate patru litere și anume Α Ζ Μ Θ; ele au fost interpretate de editorii anteriori ai inscripției drept o abreviere a formulei (ἐν τῇ α (καὶ) ζ μ(ηνὸχς) Θ(αργηλιῶνος) "prima și a şaptea (zi) a lunii Thargelion"; așadar, zilele de 1 și 7 din luna Thargelion sunt datele de desfășurare ale *Thargeliilor* la Olbia, ocazie cu care, vasul i-a fost dedicat ca ofrandă lui Apollo; în sprijinul acestei interpretări pot fi oferite două exemple asemănătoare, deși destul de tardive; astfel, pe un bol megarian din Milet din epoca elenistică târzie figurează literele ΜΗΘΑ care ar abrevia formula μη(νὸς) Θα(ργηλιῶνος); tot la Milet întâlnim, din epoca Flaviilor, formula: μη(νὸς) Τι(βερίου) λ; vezi Laurent Dubois, *op. cit.*, p. 163, apud, N. Ehrhardt, *op. cit.*, vol. II, p. 399, nota 142 și p. 418, nota 309.

¹⁰ Emil Cahen, s. v. *Thargelia*, în *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, (éd. G. Daremberg, E. Saglio), vol. V₁, Paris, 1877-1919, p. 176-177 (de acum înainte prescurtat DA); cf. Anna Ferrari, *Dicționar de mitologie greacă și romană*, Iași, Ed. Polirom, 2003, p. 800-801, (s. v. *Targelia*)

¹¹ Numele lunii milesiene *Πυανεψιών* / *Πυανοψιών* derivă de la numele sărbătorilor τὰ Πυανέψια sau τὰ Πυανόψια, „fierberea boabelor”; aceste sărbători erau celebrate și la Athena tot în luna *Pianepsion* (octombrie-noiembrie), în ziua de 7; *Pianepsiile* erau sărbători ale belșugului și cu această ocazie i se închină lui Apollo o mâncare de bob (πύανοι); *Pianepsiile* își aveau originea într-un episod al aventurilor lui Tezeu considerat inițiatorul lor; după sfârșitul misiunii sale din insula Creta (expediția împotriva Minotaurului), Tezeu a pregătit un banchet; cu ocazia ospățului, Tezeu împreună cu însotitorii săi (tinerii pe care îi salvase de la moarte prin răpunerea Minotaurului) au mâncat un amestec de legume cu boabe, în cinstea lui Apollo căruia eroul îi făgăduise recunoștință dacă avea să se întoarcă teafăr din dificila sa misiune, vezi Anna Ferrari, *op. cit.*, p. 666, (s. v. *Pianepsia*).

¹² Laurent Dubois, *op. cit.*, p. 164 și nota 153.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ IOSPE, I², 2, r. 22 și 18-19; IOSPE, I², 4, r. 41; cf. N. Ehrhardt, *op. cit.*, vol. I, p. 118.

milesian și l-a utilizat ulterior, în paralel cu calendarul roman¹⁵, până în epoca romană târzie (secolele II-III p. Chr.). Se pare că în relațiile cu alte orașe grecești, Tyras-ul folosea vechiul calendar al orașului preluat de la Milet, acesta fiind un argument în plus al păstrării caracterului grecesc al orașului chiar și în epoca romană.

În Histria epocii elenistice calendarul în uz era cel milesian. Aici nu sunt atestate decât cinci din cele douăsprezece luni ale calendarului metropolei. Luna *Taυρεών* este menționată explicit în preambulul unui decret din secolul al II-lea a. Chr.¹⁶ Legată de luna *Taureon*, este sărbătoarea *Taύρεα* (sau *Taύρεια*), celebrată o dată pe an în cinstea lui Poseidon de o asociație de închinători ai zeului, *Taυρεασται*¹⁷.

Pentru existența lunii *Θαργηλίων* în calendarul histrian, pledează atât atestarea la Histria a sărbătorii *Θαργηλία*¹⁸ cât și a numelui bărbătesc *Θαργηλιος*¹⁹. Pe baza răspândirii numelui *Ἀπατούριος*²⁰ se poate presupune existența lunii *Ἀπατουριών*. Atestată în mod direct este luna *Ἀνθεστηριών*²¹, a cărui existență este confirmată indirect prin prezența în inscripțiile histriene a numelui *Ἀνθεστηρίος*²². Ultima lună a anului civil și religios era *Ἀρτεμισιών*, menționată în două inscripții²³. Într-un decret histrian în cinstea Abei fiica lui Hekataios (secolul al II-lea p. Chr.) apare termenul de *νεομηνία*²⁴ care denumea în calendarele cetăților grecești ziua întâi a fiecărei luni; începând din epoca arhaică, în această zi se organizau festivități care implicau rugi și sacrificii propiitorii²⁵.

În strânsă legătură cu sistemul de măsurare a timpului poate fi amintit și cadranul solar din marmură descoperit la Histria, datat la sfârșitul secolului al IV-lea a. Chr. Astfel de instrumente erau formate dintr-o tijă (*γνάμων*), care cădea perpendicular pe o suprafață de recepție. După forma suprafeței de recepție, cadrele solare erau sferice, cilindrice, conice, plan orizontale, plan verticale și declinante. Principiul de bază al funcționării cadranului solar era foarte simplu,

¹⁵ Momentul apropierei Tyras-ului de Imperiul roman a coincis cu adoptarea de către cetate a sistemului calendaristic roman; prin 56/57 p. Chr., Tyras-ul a adoptat *era romană*, calculul ulterior al anilor făcându-se din acel moment, vezi D. M. Pippidi, *Les villes de la côte ouest de la mer Noire d'Auguste à Dioclétien* în *Parerga. Écrits de philologie, d'épigraphie et d'histoire ancienne*, București, Ed. Academiei, Paris, Les Belles Lettres, 1984, p. 229 și urm.; cf. Silviu Sanie, în *Istoria Românilor. Daco-romani, romanici, alogenii*, vol. II, București, Ed. Enciclopedică, 2001, p. 374 și 385.

¹⁶ Vezi, *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine*, București, vol. I: *Histria și imprejurimile*, (ed. D. M. Pippidi, 1983; vol. II: *Tomis și teritoriul său*, (ed. Iorgu Stoian și Alexandru Suceveanu), 1987, (de acum înainte prescurtat ISM, I, II); inscripția citată la această notă este ISM, I, 26, r. 2.

¹⁷ ISM, I, 60 și 61.

¹⁸ ISM, I, 25, r. 3 și ISM, I, 65, r. 30

¹⁹ D. M. Pippidi, *Inscripția de la Dragomirna*, în *Contribuții la istoria veche a României*, ediția a II-a, București, Ed. Științifică, 1967, p. 116, nota nr. 42, (de acum înainte abreviat Contribuții²).

²⁰ ISM, I, 54, r. 4

²¹ ISM, I, 68, r. 16

²² ISM, I, 60, r. 4

²³ ISM, I, 54, r. 1-2 și ISM, I, 142, r. 4; pentru calendarul histrian, vezi și D. M. Pippidi, *Contribuții²*, p. 116.

²⁴ ISM, I, 57, r. 34;

constând în reflectarea umbrei lăsată de tijă (*gnomon*) pe suprafața de recepție, prin contactul ei cu lumina solară. Poziția umbrei lăsată de *gnomon* pe suprafața de recepție (cadran), în diferitele momente ale zilei, se materializa prin trasarea pe aceasta din urmă a unei rețele de gradații (*ἀνάλεμμα*) care nu reprezenta altceva decât proiecția mișcărilor diurne ale soarelui pe planul meridian al locului. Curbele obținute pentru fiecare zi se împărteau în douăsprezece părți egale prin puncte, care, unite, generaau liniile orare. Timpul în care umbra vârfului *gnomon*-ului trecea de la o linie orară la următoarea era egal cu cel în care soarele străbătea a douăsprezece partea din cursa lui diurnă, deci cu ora temporară (*ὥρα καιρική*). Liniile orare împărteau cadranul în douăsprezece suprafete orare, numerotate de la 1 la 12. Pe un cadran solar erau trasate și alte linii care marcau începuturile lunilor sau al anotimpurilor, solstițiile și poziția soarelui față de constelații. Singura schemă grafică (*ἀνάλεμμα*) inteligibilă rămasă din antichitate este cea descrisă de Vitruvius pentru cadranele sferice²⁶.

Cadranul solar de la Histria este extrem de complex elaborat din punct de vedere matematic, geometric și astronomic. După toate probabilitățile, el a fost calculat doar pentru latitudinea cetății, deci, cel mai probabil, lucrat pe loc și indică ora temporară; el servea în același timp drept calendar, marcând solstițiile și poziția soarelui față de constelații. Rețeaua incizată pe cadrul sferic înlesnea compararea duratei zilelor, precum explică și inscripția greacă fragmentară păstrată pe el, al cărei înțeles ar fi: „cât timp este durata fiecărei zile.” Alături de cadrul solar descoperit la Histria, cel mai vechi de pe teritoriul țării noastre, este de menționat cel descoperit la Cumpăna (12 km la vest de Constanța) calculat pentru latitudinea zonei orașului Tomis. Deși cadrul solar descoperit în teritoriul cetății Tomis nu a fost lucrat cu tot atâta precizie ca cel descoperit la Histria, el este interesant din punct de vedere constructiv și decorativ; realizat din marmură, el era de formă cilindrică și se sprijinea, lucrat fiind monolit, între coarnele unui cap de taur foarte îngrijit sculptat²⁷.

De la **Tomis** deținem informații foarte succinte despre calendar. Din întregirea nesigură a unui text aflăm de existența lunii [*Ἄπατον] ρεών*²⁸.

În inscripțiiile de la **Odessos** sunt fie atestate direct, fie pot fi deduse următoarele luni: *Βοηδρομιών*²⁹ (IGB, I², 47, r. 5), *Ἀπατουριών*³⁰, *Ἀνθεστηριών* (presupusă prin atestarea numelui *Ἀνθεστηρίος*³¹, *Ἀρτεμισιών*³².

²⁵ Ibidem, p. 156; pentru alte referințe, vezi, Emilian Popescu, în *Dacia N. S.*, IV, 1960, p. 292-293.

²⁶ D. M. Pippidi, s. v. *cadrane solare*, în DIVR, p. 119-120; de asemenea, vezi, Alexandru Barnea, s.v. *Cadran solar*, în EAIVR, vol. I, lit. A-C, București, 1994, p. 234.

²⁷ Alexandru Barnea în EAIVR, vol. I, lit. A-C, București, 1994, p. 234-235; de asemenea, vezi studiul lui C. Ionescu, în *Dacia N. S.*, 14, 1970, p. 119-137 (non vidi).

²⁸ ISM, II, 1b, r. 4.

²⁹ Vezi, G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, vol. I: *Inscriptiones orae Ponti Euxini*, (ed. a II-a), Sofia, 1970, (de acum înainte prescurtat în text IGB, I²); inscripția citată la această notă este IGB, I², 47, r. 5.

³⁰ IGB, I², 50, r. 2.

La **Apollonia**, cu excepția lunii Ἀνθεστηριῶν dedusă pe baza atestării numelui Ἀνθεστηρίος³³, nu se cunoaște mai nimic din calendarul orașului. O inscripție atestă aici luna ateniană Μονυχίων³⁴ care corespunde milesianei *Taureon*. Acest fapt a fost interpretat ca o posibilă extindere a influenței politice ateniene asupra cetății după expediția lui Pericles în Pont, mai cu seamă pentru că orașul a devenit membru al ligii maritime ateniene³⁵.

Încă din epoca arhaică, se pare că anul începea la Milet în luna *Tauρεών*, la echinocțiul de primăvară³⁶. Acest fapt este confirmat de acel *graffiti* descoperit la Olbia, datat la mijlocul secolului al V a. Chr., care dovedește totodată că *Taureon* era prima lună a anului și în colonia de pe malul Bugului chiar înainte de epoca lui Alexandru cel Mare³⁷; *Taureon* este menționată în fruntea listei lunilor olbiene. *Taureon* era prima lună a anului și la Histria; în acest sens un indiciu poate fi obținut din decretul histrian în cinstea Abei, fiica lui Hekataios, investită cu preoția zeiței Cybele; cu această ocazie Aba organizează la începutul anului procesiuni, sacrificii religioase și ospete: „πρῶτον μὲν εὐθύς τὰς πρώτας προσόδους καὶ θυσίας καὶ εὐχάς τοῖς θεοῖς ποιουμένη τὴν ἔτους ἀρχὴν μετ' εὐφροσύνης καὶ εὐωχίας μεγαλοπρεποῦς ἐποίησατο”, („Și mai întâi, fără zăbavă închinând zeilor cele dintâi procesiuni, sacrificii și rugi, a celebrat începutul anului cu ospete și mese bogate”)³⁸. Fără îndoială că aceste procesiuni au fost celebrate la Histria cu ocazia sărbătorilor închinate zeiței Cybele, desfășurate cu mare pompă la începutul primăverii care coincidea cu începutul anului histrian, în măsura în care, Cybele, divinitate chtoniană, avea legătură cu agricultura³⁹.

La Milet ultima lună a anului era Ἀρτεμισιῶν, o doavadă în acest sens fiind și pomenirea în inscripții a termenelor de înregistrare a cetățeniei, prevăzute de mai multe ori în data de 20 a

³¹ IGB, I², 182, r. 1.

³² IGB, I², 39, r. 2; locul de descoperire al acestei inscripții este necunoscut; ea se află astăzi în muzeul din Odesa, fiind atribuită de G. Mihailov vechii colonii Odessa; Iorgu Stoian urmându-l pe B. N. Grakov, susține apartenența tomitană a acestei inscripții și implicit socotește luna *Artemision* ca făcând parte din calendarul tomitan, vezi Iorgu Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București, 1962, p. 93-94.

³³ IGB, I², 407, r. 1.

³⁴ IGB, I², 469 bis, r. 1, datată în sec. III-II a. Chr..

³⁵ N. Ehrhardt, *op. cit.*, vol. I, p. 117; după toate probabilitățile, expediția lui Pericle în Pontul Euxin a avut loc în anul 436 a. Chr., vezi Alexandru Avram, *Coloniile grecești din Dobrogea*, în *Istoria Românilor. Moștenirea timpurilor îndepărtate*, vol. I, (coordonatori M. P. Dâmbovița, A. Vulpe), București, Ed. Enciclopedică, 2001, p. 592-593.

³⁶ Fr. Bilabel, *Die ionische Kolonisation*, Leipzig, 1920, p. 80, apud, N. Ehrhardt, *op. cit.*, p. 120;

³⁷ Acest *graffiti* olbian confirmă în mod decisiv opinia lui Fr. Bilabel, potrivit căreia *Taureon* este prima lună a anului la Milet încă din epoca arhaică și ne determină să respingem ipoteza lui Rehm, (*Delphinton*, I/3, p. 230-240) care consideră că în epoca arhaică și clasică anul milesian începea în toamnă, în luna *Boedromion*; transferarea începutului de an din toamnă în primăvară a avut loc, după părerea sa, între anii 334 și 288 a. Chr., apud N. Ehrhardt, *op. cit.*, p. 120.

³⁸ ISM, I, 57, r. 22-24.

³⁹ Apud, N. Ehrhardt, *op. cit.*, p. 121; sărbătorile în cinstea zeiței Cybele se desfășurau la Roma și în alte cetăți grecești unde s-a răspândit cultul zeiței între 15 și 27 martie, vezi Anna Ferrari, *op. cit.*, p. 258-259, (s. v. *Cybele*); cu privire la receptarea cultului zeiței Cybele în cetățile de pe țărmul de nord și de vest al Mării Negre, vezi mărturiile strânse de Emilian Popescu în *Studii și cercetări de istorie veche*, V, 1954, p. 458 și urm. și *Dacia N. S.*, 4, 1960, p. 273 și urm..

Iunii *Anthesterion*, respectiv *Artemision*⁴⁰. La Olbia, *Artemision* este ultima lună menționată în lista lunilor gravate pe acel *graffiti* datat la mijlocul secolului al V-lea a. Chr.

Pentru moment este imposibil de precizat dacă în calendarul milesian se găsea și o a treisprezecea lună în anii bisecți, acest aspect putând fi clarificat doar prin comparația cu situația din coloniile-fifice. Dacă la Milet nu avem dovezi despre luna bisectă, acestea ies la iveală la Olbia. Într-un fragment de lege sacră descoperită în cetatea de pe malul Bugului este atestată ca lună bisectă *Taureón*, prima lună din anul olbian: „μενός Ταυρεῶνος τὸ ὄστερο κατ' ἔταγο[μέ]νας,” „în luna Taureon bisectă, în cursul zilelor intercalate...”⁴¹. Însă identitatea lunii intercalate nu trebuie considerată ca absolută între Milet și coloniile sale, deoarece se întâmpla adeseori ca lunile intercalate să fie diferite în cetățile grecești.

Între Milet și coloniile sale există numeroase coincidențe în ceea ce privește datele de organizare a unor sărbători⁴². De exemplu sărbătoarea *Anthesteria* se celebra la Milet în zilele de 12 și 13 ale lunii *Anthesterion* și la fel era și la Athena⁴³. *Anthesteriile* erau celebrate la aceeași dată la Kyzikos⁴⁴ și la Histria; în această din urmă cetate prima zi de celebrare a *Anthesteriilor* coincide cu sărbătoarea zilei eponime (*ἡμέρα ἐπώνυμος*), favoare pe care triburile histeriene i-au acordat-o binefăcătorului lor Meniskos⁴⁵. Adunarea triburilor histeriene hotărăște ca ziua de 12 a lunii *Anthesterion* să fie consacrată în fiecare an cinstirii lui Meniskos care și-a manifestat neîntrerupt mărinimia sa față de de cetățeni: „δεδόχθαι ταῖ φυλαῖς ... ἀγε[ιν] δ[ε] αὐτοῦ καὶ ἡμέραν καθ' ἔκαστο[ν] ἐνια[ν]τόν] μηνός Ἀνθεστηριῶνος [δωδεκάτην]”, („Triburile să decidă ... ca, în fiecare an, ziua a doisprezecea a lunii *Anthesterion* să fie închinată cinstirii lui”)⁴⁶. Aproximativ la aceeași dată, în ziua de 14 a lunii *Taureon*, se desfășura sărbătoarea *Taura* consacrată lui Poseidon la Milet⁴⁷, Sinope⁴⁸ și Histria⁴⁹; la Histria, *Taura* era celebrată în secolul al II-lea a. Chr. de o asociație de

⁴⁰ *Ibidem*, p. 120; anunțarea cetățeniei în cetățile grecești se făcea de obicei în ultimele două luni ale anului.

⁴¹ Laurent Dubois, *op. cit.*, p. 165-166, nr. 100, r. 5-6; adjecțivul ὄστερος are aici același sens ca δεύτερος sau ἐνβόλιμος *intercalat*, desemnând *luna intercalată*.

⁴² N. Ehrhardt, *op. cit.*, p. 122-123.

⁴³ Vezi, Anna Ferrari, *op. cit.*, p. 78, (s. v. *Antesteria*); *Anthesteria* la fel ca *Leneea* sau *Dionysia* era o sărbătoare consacrată lui Dionysos în cetățile grecești.

⁴⁴ Într-un decret descoperit la Kyzikos se prevede cinstirea unui binefăcător în zilele de 12 și 13 ale lunii *Anthesterion*, cu ocazia desfășurării în cetate a sărbătorii *Anthesteria*, vezi N. Ehrhardt, *op. cit.*, p. 122.

⁴⁵ ISM, I, 58, r. 5-6.

⁴⁶ ISM, I, 58, r. 15-17.

⁴⁷ Cf. N. Ehrhardt, *op. cit.*, p. 123.

⁴⁸ Vezi, G. Dittenberger, *Sylloge inscriptionum Graecarum*, (ed. a III-a), Leipzig, 1915-1924, nr. 1017, r. 9-11, (abreviat Syll.³): „[δημόσια δὲ] ἀπὸ δωδεκάτης τοῦ Ταυρεῶνος ἔ[ως εἰκοστῆς καὶ ἐν τῷ Ποσιδεῶνι μηνὶ ἀπὸ δωδεκάτης ἔως] τεσσερεσκαιδεκάτης”; potrivit acestei inscripții festivitățile publice în cinstea lui Poseidon Helikonios se organizau în acest oraș în două luni diferite, și anume din 12 până în 20 *Taureon* și din 12 până în 14 *Posideon*.

⁴⁹ ISM, I, 60, r. 1-9:

„δεδόχθαις [τοῖς Ταυρεατοῖς ἐπαινέσαι μὲν ἐπὶ τοὺς τοῖς——] νικον Ἀνθεστηρίους καὶ στεφανοῦσαι αὐτοῖς τοῖς Ταυρέοις τῇ[ι τεσσερεσκαιδεκάτης] μετὰ—— [χρυσῷ] στεφάνῳ...”, „Tauceaștii

închinători ai lui Poseidon ce își zic în inscripție *Taυρεασται*, după unul dintre epitetele purtate de divinitatea pe care o slăvesc, divinitate adorată și în ipostaza de taur (*ταῦος*)⁵⁰.

Nu pot fi depistate similitudini între Milet și coloniile sale vest-pontice în privința datelor de întrunire a Adunării poporului. Din preambulul decretului în cinstea lui Aristagoras fiul lui Apaturios, aflăm că la Histria ședința Adunării poporului se desfășura în ziua a zecea a lunii *Artemision* (μηνὸς Ἀρτεμεισιῶνος δεκάτῃ ἰσταμένου)⁵¹, în timp ce la Milet, ea avea loc în ziua a treisprezecea a lunii *Artemision*⁵².

În cetățile vest-pontice milesiene sistemul cronologic era bazat pe succesiunea eponimilor locali; aici *eponymul* era preotul lui Apollon, la fel ca la Milet (aici el se numea *stephanophoros*)⁵³. Se pare că eponymia preotului lui Apollo a fost instituită odată cu întemeierea cetăților milesiene în Pontul Stâng și s-a menținut până în epoca romană târzie, după cum rezultă mai ales la Olbia, Histria și Tomis din mențiunea în preambulul unor decrete din epoca elenistică a formulei ἐπὶ ἴέρεω..., („în timpul preotului...”)⁵⁴.

În urma reconstituirii, calendarul utilizat în coloniile vest-pontice milesiene se prezintă în felul următor⁵⁵:

Lunile calendarului în cetățile vest-pontice milesiene	Lunile calendarului iulian
<i>Ταυρέων</i>	Aprilis
<i>Ταυρέων δεύτερος</i>	Lună intercalată în anii bisecți (la Olbia)
<i>Θαργηλιών</i>	Maius
<i>Καλαμαιῶν</i>	Iunius
<i>Πάνημος</i>	Iulius
<i>Μεταγειτνιών</i>	Augustus
<i>Βοηδοροιών</i>	September

să găsească cu cale a fi lăudat pentru aceste motive ... nicos al lui Anthesterios și încununat în fiecare an la sărbătoarea *Taurea*... ziua a patrusprezecea (?) ... cu cunună de aur (?); în r. 6-7 întregirea se bazează pe indicația inscripției din Sinope, prezentată la nota 48.

⁵⁰ ISM, I, p. 165.

⁵¹ ISM, I, 54, r. 1-3.

⁵² N. Ehrhardt, *op. cit.*, p. 123; cf. ISM, I, 65, r. 2; numeralul /δε/ κάτηι nu poate indica aici decât ziua în care s-a ținut ședința Adunării poporului, aceeași ca în decretul pentru Aristagoras fiul lui Apaturios (ISM, I, 54, r. 1-3).

⁵³ Ibidem, p. 193 și urm..

⁵⁴ ISM, I, 26, r. 1 și ISM, II, 2, r. 1, vezi în acest sens, D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria României*, p. 80-85; inscripțiile din epoca elenistică târzie și din epoca romană de la Histria și Tomis documentează uneori eponimi care nu erau cetăteni ci divinități; acordarea eponimiei unor divinități se datorează faptului că eponimia, care era o sarcină oneroasă, nu putea fi asumată întotdeauna de către cetătenii cetății din cauza unor dificultăți economice locale; de exemplu în secolul al III-lea p. Chr. la Histria Dioscurii vor deține în mai multe rânduri eponimatul „divin” al cetății (ISM, I, 142, r. 2-3) iar la Tomis eponimia „divină” va fi deținută de către Demeter (ISM, II, 36, secolul I a. Chr.) și de către Apollon însuși, vezi Alexandra Stefan, s. v. *eponim*, în EAIVR, vol. II, lit. D-L, București, 1996, p. 116.

⁵⁵ Echivalențele cu lunile iuliene sunt aproximative. Anul milesian începea la echinocțiul de primăvară (20-21 martie). Deci, *Taureon*, prima lună a anului ar corespunde sfârșitului lunii martie și celei mai mari părți a lunii aprilie; luna intercalată *Taureon deuteros*, este atestată doar în calendarul Olbiei; tot la Olbia este atestată luna *Kvavayiōn* căreia îi corespunde *Piavayiōn* la Milet.

<i>Κανεψιάν / Πνανεψιών</i>	October
<i>Ἀπατουριάν</i>	November
<i>Ποσειδιάν</i>	December
<i>Αηνεών</i>	Ianuarius
<i>Ἀνθεστηριάν</i>	Februarius
<i>Ἄρτεμισιάν</i>	Martius

Așadar, lunile atestate în coloniile milesiene din Pontul Stâng, coincidențele existente în privința datelor de celebrare a unor sărbători religioase între coloniile-filice și metropola Milet și nu în ultimul rând atestarea *eponymiei* preotului lui Apollo indică adoptarea și utilizarea calendarului milesian de către cetățile vest-pontice milesiene de la întemeierea lor și până în epoca romană târzie. De asemenea, utilizarea calendarului milesian constituie o dovedă în plus a legăturilor pe care *apoikiae* vest-pontice le-au întreținut cu metropola lor, de-a lungul întregii lor existențe istorice și denotă totodată păstrarea vie a caracterului lor de cetăți grecești, chiar și după ce au intrat în sfera de influență a politicii romane, precum și străduința lor de a-și conserva vechile tradiții de cultură și civilizație pur elenice.

Les Calendriers dans les cités grecques milésiennes du Pont-Gauche (Résumé)

Dans le monde grecque, le système de division du temps était fondé sur les phénomènes naturels périodiques (équinoxes et solstices) et sur les connaissances astronomiques accumulés au long de temps. Afin de reconstruire les calendriers des cités grecques milésiennes du Pont-Gauche il convient de faire usage de noms des fêtes grecques. À l'origine, le calendrier grec était un ensemble de données rituelles. C'est pourquoi les noms des mois dérivent de la dénomination des fêtes grecques. Donc, la fonction fondamentale de la fête était de rythmer l'année. Il convient de faire également usage de l'onomastique. Dans plusieurs cas, les noms propres masculins dérivent de la dénomination d'un mois. Aussi la reconstruction des calendriers se fonde sur la comparaison entre les calendriers des villes milésiennes du Pont-Euxin.

L'année grecque ou plutôt athénienne se composait primitivement de douze mois lunaires de 30 jours. Plus tard, pour les mettre mieux d'accord avec le cours de la lune, on les fit alternativement de 29 (*koiloi menes*) et de 30 jours (*plereis menes*). Cela fit une année de 354 jours, trop courte de 11 jours par rapport à l'année solaire astronomique, en sorte que la division par mois ne s'accordait pas avec la marche de saisons. Pour essayer de faire coïncider, à des intervalles réguliers, l'année lunaire et l'année solaire, on imagina d'intercaler un treizième mois supplémentaire après chaque deuxième année lunaire: c'était le *cycle triétérique*. Mais alors l'année lunaire se trouvait trop allongée. Un nouveau système, celui du *cycle octaétérique* remédia à cet inconvénient à partir du Vème siècle. Pendant la durée de ce cycle, cinq années sur huit étaient des années communes de 354 jours, et trois (la 3e, la 5e et la 8e) des années intercalaires de 384 jours, c'est-à-dire avec un mois supplémentaire de 30 jours.

Les colonies grecques milésiennes du Pont-Gauche (Olbia, Tyras, Histria, Tomis, Dionysopolis, Odessos, Apollonia Pontica) prennent le calendrier de leur métropole Milet. L'année commençait à Milet et dans ses colonies du Pont-Gauche en *Taureon*, à l'équinoxe de printemps et le dernier mois du calendrier était *Artemision*. À Olbia une inscription atteste un mois intercalaire accompagné de la mention *Ὥστερος* qui a donc ici le même sens que *δεύτερος* ou *ἔμβόλιμος*. À Histria et Cumpăna (12 km à ouest de Tomis) ont été découverts deux cadran solaires.

Il y a aussi des similitudes entre Milet et ses colonies en ce qui concerne les dates d'organisation des fêtes. À Milet et dans ses colonies ouest-pontiques étaient célèbres *Thargelia*, *Anthesteria* et *Taurea*.